

yer alan senedi münkati' bir rivayeti bulunmaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA :

Tirmizî, "İstîfzân", 34; Vâkidî, *el-Megâzî*, I, 87, 130, 142, 146, 199, 202, 213, 217, 220, 225; ayrıca bk. İndeks; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 404-405; VII, 444-445; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukâşe), s. 334, 339; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 404, 455; III, 57-59, 314-317, 335-338; ayrıca bk. İndeks; Ahmed b. Abdullah er-Râzî, *Târîhu medîneti Şan'a* (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî), Şan'a 1981, s. 147-148; İbn Abdülber, *el-İstî'âb* (Bicâvî), III, 1082-1085; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 127, 148, 149, 152, 181, 183, 200, 239, 247, 248, 410, 412, 414; ayrıca bk. İndeks; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 247-249; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, I, 323-324; İbn Manzûr, *Muhtaşaru Târîhi Dimaşk*, XVII, 131-140; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), IV, 538-539; Şâmî, *Sûbûlül-hüdâ*, V, 377-379; Şevkânî, *Derrü's-sehâbe* (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî), Dimaşk 1404/1984, s. 475-476, 691; Winsinck, *el-Mu'cem*, VIII, 195.

ABDULLAH AYDINLI

İKTÂ

(الإقطاع)

Kamu otoritesinin,
tasarrufundaki
arazi ve taşınmaz malların
mülkiyet, işletme veya faydalanma
hakkını kişilere tahsis etmesi.

Sözlükte "kesmek, ayırmak" anlamındaki *kat'* kökünden türetilen *iktâ'* kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder. Kendisine iktâ verilen kimseye *iktâî*, *iktâdâr*, *mukta'* leh (*mukta'*) denir; *mukta'* aynı zamanda "iktâ edilen şey" demektir. Yine aynı kökten türeyen *katîa*, *iktâ edilen taşınmaz malla onun üzerine kesilen vergiyi*, *mukâtaa* ise çeşitli hazine gelirlerinin devlet adına iltizam usulüyle toplanmasını imtiyazını bildirir. *İktâ* çeşitleri *muktân* cinsine göre "iktâu't-temlik, iktâu'l-istiğlâl, iktâu'l-irfâk" gibi isimler alır (aş. bk.).

İktâ yetkisi yürütme erkine aittir; dolayısıyla taşınmaz mal tahsisine teknik anlamda *iktâ* denilebilmesi için siyasî otorite tarafından yapılmış olması gerekir. İslâmiyet'ten önce Kuzey Arabistan'da coğrafi şartlardan dolayı tarıma elverişli toprakların son derece sınırlı olması sebebiyle *iktâyâ* rastlanmaz. Güney Arabistan'-

da ise arazilerin Maîn Devleti'nde vergisini ödemek şartıyla kabile reislerine ve yakınlarına, Sebe Devleti'nde askerî hizmet karşılığı kumandanlara ve Himyerîler'de özellikle savaşta ele geçen toprakların onları işleyebilecek köylülere verildiği bilinmektedir. İslâm'da devlet geleneğini asıl etkileyen Sâsânîler'le Bizans'ta da durum aynıydı. Sâsânî hükümdarları, Hîre'de hüküm süren Lahmî krallarına bazı yerleri *iktâ* olarak vermişlerdi; hatta ilk İslâm fetihleri sırasında ele geçirilen bölge ve yerleşim merkezlerinin bir kısmı isimlerini bu *iktâ*lardan almışlardı. Bizans'ta ise VI ve VII. yüzyıllarda devletin arazileri icar, satış ve *iktâ* yoluyla özel mülk sahiplerinin eline geçmiş durumdaydı.

Hz. Peygamber çok sayıda kişiye değişik mülâhazalarla *iktâ* vermiştir. Bu *iktâ*ların büyük bir kısmı müslüman olmaları istenen kişilerin kalplerini İslâm'a ısındırmak, bir kısmı da toprakların daha verimli hale getirilmelerini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Resûl-i Ekrem'in yaygın biçimde arazi *iktâ* ettiği dönem hicretin 9. yılına rastlayan "elçiler yılı"dır. Başka devletlerden ve kabilelerden gelen elçiler Hz. Peygamber'den bölgelerindeki bazı yerlerin kendilerine verilmesini istemişler, Rasûlullah da bu insanları İslâm'a yaklaştırmak için istedikleri arazileri cömertçe vermiştir. Temîm ed-Dârî Filistin bölgesinden gelmişti ve doğduğu köy kendisine fethinden önce *iktâ* edilmişti. Zü'l-Cevşen ed-Dabbâbî de elçi gittiği Resûl-i Ekrem'in İslâm'a davetine uymamış, ancak daha sonra, "Eğer o zaman müslüman olup da Hz. Peygamber'den Hîre'yi isteseydim bana mutlaka *iktâ* ederdi" demiştir (İbn Sa'd, VI, 47-48). Bu örnekler, *iktâ*nın ilk defa dışarıdan gelen talepler üzerine başlatıldığını göstermektedir. Öte yandan ölü arazilerin ihyâ edilmesi için ashaptan uygun görülen kimselere de beratlarıyla birlikte (Belâzûrî, *Futûh*, s. 22) *iktâ*lar verilerek üretimin artırılması hedeflenmiştir. Bunlardan Zübeyr b. Avâm, Ali b. Ebû Tâlib ve Talha b. Ubeydullah büyük zirâî üretim çiftlikleri kurmuşlar, Bilâl b. Hâris el-Müzenî ise kendisine verilen, içinde su kuyuları ve tuz ocakları bulunan Mağrib'deki araziye iade etmek zorunda kalmıştır. Bu uygulamalardan, Resûl-i Ekrem'in *iktâ* vermekteki amacının İslâm'ın yayılmasını hızlandırmak, fetihleri teşvik etmek ve ölü arazilerin canlandırılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır (Ebû Yûsuf, s. 62).

Hz. Ebû Bekir döneminde Müccâa b. Mürâre el-Hanefî'ye Yemâme'de bir böl-

genin *iktâ* edildiği, bir başkasına verilecek diğer bir *iktân*ın ise Hz. Ömer tarafından engellendiği bilinmektedir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 289-290; İbn Zencûye, II, 622). Hz. Ömer'in *iktâ* verme konusundaki çekingen tutumunun temelinde, Hz. Peygamber'den sonra İslâm toplumunun toprak ve su kavgaları içinde yıpranması ve cihaddan geri kalınarak fetihlerin durması endişeleri yatar. Hz. Ömer, fey (gayri müslim tebaadan alınan vergiler) ve savâfî (devletleştirilen sahipsiz araziler) arazilerin *iktâ* edilmesini uygun görmediği için başlangıçta bir kısmını Becile kabilesine verdiği Sevâd topraklarını geri almıştır. Bunların dışında onun *iktâ*ları, genellikle ölü arazilerin ihyası veya ele geçirilen yerlere göç ettirilen Necran yahudi ve hristiyanları gibi toplulukların iskânı ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca üretimi şart koştuğundan üç yıl içinde verimli hale getirilmeyen arazileri geri alma uygulamasını başlatmış ve bu uygulama daha sonra fıkıhta bir ilke haline gelmiştir. Hz. Osman döneminde, Hz. Ömer'in aksine bir tutumla onun ümmetin feyi anlayışından vazgeçilerek feyin devletleştirilmesi görüşü benimsenmiş (Abdülazîz ed-Dûrî, *el-İctihâd*, sy. I [1988], s. 331-332), böylece daha önce uygulama dışı bırakılan savâfî arazilerin *iktâ* edilebilmesine imkân sağlanıp geliri gazilere dağıtılan topraklar *iktâ* yoluyla halifenin yakınlarına verilmiştir. Bu dönemde Sevâd bölgesindeki bazı savâfî arazi ve köyler Abdullah b. Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir, Sa'd b. Mâlik, Habbâb b. Eret gibi kişilere *iktâ* edilmiş, ayrıca müslümanların fethedilen bölgelere yerleşmeye özendirilmesi için de geride bırakılan arazilerinin göç ettikleri yerlerde kilerle değiştirileceği veya kendilerine oralarda yeni araziler *iktâ* edileceği garantisi verilmiştir. Bu uygulama ile Kureyş'in şehirli tüccarları geniş mülkler elde etmişler, bu durum ise bedevîlerle değişimin farkına varamayıp fırsatı kaçırان arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Ebû Ubeyd, Hz. Osman'ın bu *iktâ*ları üretimi arttırmak amacıyla yaptığını, bunların kiraya vermek suretiyle yapılan *iktâ*lar (iktâu'l-icâre) olduğunu ve bu sayede önceleri geliri 9 milyon dirhem tutan yerlerden 50 milyon dirhem elde edildiğini kaydeder (*el-Emvâl*, s. 296). Hz. Osman döneminde uygulanan *iktâ* politikası ile çok sayıda Arap kabilesinin Doğu Akdeniz sahil şeridi gibi fethedilen uç bölgelere iskânı sağlanmış, iç bölgelerde ise

savaş ganimeti olarak ele geçirilen servet ölü arazilerin ihyâ ve imarına harcanarak Mezopotamya'nın delta kesiminde, Suriye ile Mısır'da ve Kızıldeniz'in kıyı şeridinde bir ziraî kalkınma başlatılmıştır. Fakat bu devamlı olmamış, Hz. Osman'ın aksine Hz. Ali, bu konuda Hz. Ömer gibi çekingen bir politika takip etmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn devri sonuna kadar verilen iktâları daha sonrakilerden ayıran temel özellik, bunların öncelikle ölü arazilerin ihyasına yönelik olması ve İslâm'ın yayılmasını etkileyebilecek kimselere verilmesidir.

Emevîler devrine gelindiğinde iktâların fazlalaştığı görülmektedir. Ancak bunlar, gerek gözetilen hedefler gerekse verilen araziler bakımından Hulefâ-yi Râşidîn dönemindekilerden çok farklıdır. Her şeyden önce iktâlar, saltanat sisteminin mantığı uyarınca öncelikle Ümeyye ailesinin fertlerine ve onların etrafında toplanmış olan kabile ve şahıslara verilmiştir (Belâzûrî, *Ensâb*, I, 44; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, s. 31). Ayrıca bu dönemde savâfî arazilerin yoğun bir şekilde iktâ edildiği görülür. Bunlar arasında, Fedek topraklarının Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Mervân b. Hakem'e verilmesi en çok dikkat çeken ve genel eğilimi yansıtan bir örnektir; daha sonra bu iktâ, Hulefâ-yi Râşidîn çizgisinden sapmanın göstergesi olarak yorumlanmıştır (Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232; Taberî, V, 231). Abdülmelik b. Mervân döneminde savâfî araziler tamamen bitmiş ve toprak edinmek isteyen kesimlerin basıncı karşısında metrûk arazilerle Bizanslılar'ın terkettiği köylerin iktâsına gidilmiştir. Suriye'deki öşür arazileri ve büyük çiftlikler başlangıçta 100 cerib olarak verilen, fakat sonraları değişik yollarla 1000 ceribe çıkarılan Emevî iktâlarıyla oluşmuştur. Özellikle Irak valileri halifelerin iktâ yetkilerini kullanmışlar ve çoğunlukla kendi menfaatlerini gözeterek büyük servet elde etmişlerdir. Bu dönemde ayrıca yine iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridinde, Bizans sınır boylarına ve yeni kazanılan Orta Asya topraklarına göçebe Arap kabileleri iskân edilmiştir (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 182, 201, 245).

Abbâsiler devrinde de iktâların yine devletin siyasî öncelikleriyle bağlantılı olarak verildiği ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika takip edildiği dikkat çeker. Ancak iktâlar dağıtılırken her zaman olduğu gibi siyasî davranılmış ve halifelerin şahıslarına bağlı bir zâdegân sınıfının yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Nitekim Bağdat'taki Katîatüssa-

hâbe semti halifenin dost ve yakınlarının iktâlarından oluşmuştu. Dağıtılan toprakların ana kaynağı ise iktidara geldiğinden el konulan Emevî iktâları idi.

Hemen her devirde iktâlar yönetimlerin hesap ve hedeflerinin bir parçasını teşkil ettiğinden verildikleri kimselere bakarak devletlerin siyasî önceliklerini çıkarmak mümkündür. Asr-ı saâdet iktâlarında İslâm'ın tebliği ve yayılması esas alınırken Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fetih sonrası karşılaşılan sorunların halli öncelik kazanmıştı. Emevî ve Abbâsiler'de ise saltanat sistemi olduğundan önceliğin bu sistemin bekasının teminine tanındığı ve özellikle Abbâsiler'in ilk parlak devrinin sonlarına gelindiğinde askerî aristokrasinin yükselişine bağlı olarak iktâların kumandanlara verildiği görülür. Ancak her dönemde daima ölü arazilerin ihyası birinci planda tutulmuş, bunların yanında ilmi ve kültürel hayatı desteklemek amacıyla edip, şair, fakih, tabip gibi kişilere de geçimlerini sağlayacakları araziler iktâ edilmiştir. Bazı iktâlar, Bizanslılar ve Hazarlar'ın tehditlerine karşı sınır boylarındaki şehir, köy ve ribâtlara asker ve sivil nüfus yerleştirmek amacıyla verilmiş ve buralardan vergi alınmamıştır. İlk İslâm fetihleriyle birlikte uygulamasına başlanan tehcir ve iskân siyaseti daha sistemli bir şekilde sürdürülüyor ve yeni ele geçen bölgelerde hâkimiyet kurmak, İslâm'ın yayılmasını sağlamak ve savaşlar sırasında terkedilen verimli arazileri ve harabe-ye dönen şehirleri tekrar canlandırmak için kalabalık kitlelere cazip şartlarla geniş arazi, ev vb. iktâ ediliyordu.

Saltanat sistemi içinde devlet başkanı tarafından iktâ edilen araziler mukta'ların elinde gerçek mülk haline gelmiştir (Abdülazîz ed-Dûrî, *el-İctihâd*, sy. I [1988], s. 342). II. (VIII.) yüzyılın sonlarında Ebû Yûsuf'un Hârûnürreşîd'e sunduğu *Kitâbü'l-Harâc*'da, "İktâ olarak verilen bir arazinin bir başkası tarafından geri alınması doğru olmaz. Eğer bir kimse böyle bir araziye muktanın elinden alıp diğer bir kişiye iktâ ederse bu bir malın gasbedilerek başkasına verilmesine benzer ki câiz değildir; artık bu katıalar öşür arazisi olmuştur" (s. 58, 60) sözleriyle bu dönemde iktâ arazilerinin özel mülkiyete dönüştüğünü açıklamıştır. Nitekim Hârûnürreşîd zamanında, ihtiyaç duyulan katıaların artık sahipleri durumuna gelen mukta'larından satın alındığı görülmektedir (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 248, 413). İktâ edilmiş arazilerin bütün tasarruf haklarının (miras,

kira, rehin vb.) rahatça kullanılmak suretiyle birkaç asır süreyle bir aile tarafından elde tutulduğu bilinmektedir. İktâu't-temlik sisteminin uygulandığı ilk asırlarda mülkiyet üzerinde tanınan tasarruf yetkileri hareketli ve dinamik bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Temel amacı üretimi arttırmak olan bu iktâlardan devletin talebi ziraatın ve işletmenin kesintiye uğratılmaması, öşür ya da haracının düzenli biçimde ödenmesi ve sulama kanallarının bakımından ibaretti. Ezdî'nin Musul vilâyet arşivinde gördüğünü söyleyerek eserinde içeriğini açıkladığı 139 (756) tarihli bir iktâ belgesinde arazinin sınırları kadastro ölçümleriyle değil tabii işaretlerle tesbit edilmiştir ve alanı 52 ceribdir (71.000 m²). Belgede halifenin talepleri sıralanmış, vergi tutarı belirlenmiş ve iktâ edilen kimsenin hakları ayrıntılı biçimde belirtilerek özel bir mülkün mâliki gibi hak ve yetkilere sahip olduğu vurgulanmıştır. Belgenin üstünde halifenin tevkîi, altında kâtip ve şahitlerin isimleri yer almaktadır.

III. (IX.) yüzyılda Abbâsiler'in merkezinde çoğunluğu Türkler'den oluşan profesyonel bir ordunun bulunması ve maliye üzerinde gittikçe ağırlığını hissettirmesi iktâ sistemini derinden etkilemiştir. Bu dönemde, bir taraftan iktâ edilebilecek durumdaki devlet toprakları azalırken bir taraftan meslekten yetişen bu ordunun bakım masraflarının artması ve bir taraftan da baş gösteren isyanları bastırmak için hazinenin boşaltılması karşısında, bir kısım büyük memur ve kumandanlara maaş ve ücret yerine bazı arazilerin haracını toplama hak ve yetkisinin tanınması usulü getirilmiş ve buna "İktâu'l-istiğlâl" denilmiştir. Mütevekkil'in ölümünden sonra bu uygulama daha da artmış ve özellikle kumandanlara verilen iktâu'l-istiğlâller büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. "İktâu'l-vazife" veya "İktâu't-tazmin" de denilen bu tür iktâların idaresi için Halife Muktedir-Billâh zamanında Dîvânü İktâi'l-vûzerâ adlı bir divan kurulmuştu. Bu iktâlar şahıslara görevleri süresince verildiğinden geri alınmaları veya müsâdere edilmeleri halinde Dîvânü mürteciât adlı ayrı bir divana havale ediliyorlardı (Arîb b. Sa'd, s. 119, 125). Diğer bir iktâ şekli de mahallî vergi memurlarının çiftçilerden haksız vergi almalarını önlemek amacıyla haraç indirim ve muafiyetlerini veya standart bir verginin tediyesinin doğrudan hazineye yapılması imtiyazını ifade eden "İğâr" sistemiydi.

Büveyhîler'in Bağdat'ı istilâsı, iktâ sisteminin tarihî seyri açısından önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Daha Halife Muktedir-Billâh zamanında diyâu's-sultânîyyenin bir kısmı satılmış, bir kısmının da -maaşların ödenmesi için- haraç gelirleri damân ve mukâtaa usulleriyle nüfuzlu şahıslara havale edilmişti. Bu durumla karşılaşan Büveyhîler, söz konusu imtiyazları bu defa hizmetlerine karşılık kumandanlara tanıdılar; böylece askerî iktâ sistemine geçilmiş oldu. Damân sisteminde hedef vergi toplamak iken bu yeni sistemde asker maaşlarının ödenmesi idi. Selçuklular, askerî iktâ sistemini daha düzenli ve daha yaygın bir şekilde uygulamışlardır. Bundan dolayı iktânın Selçuklu tarihinde önemli bir yeri vardır (aş. bk.).

İlhanlılar. Moğol istilâsından sonra toprak tasarrufunda ve toprak idaresinde büyük değişiklikler oldu. Ülke toprakları savaşı düzenindeki ordunun işgali altında olduğu için idarî iktâlar ne askerî güçlerin ihtiyacını karşılayacak ne de ülkeyi yönetecek durumdaydı. Bazı sınır eyaletlerinde devam ettiğine dair deliller varsa da bu iktâlar geçici olarak kalktı. İktânın bir emeklilik bedeli olarak verildiği durumlar da olmaktaydı. 633'te (1236) Kirman'da tahta çıkan Rükneddin Kutluğ Han Sultan iktâları şehzade ve hanım sultanlara yer geliri olarak vermiştir. Yine Kutluğhanlılar'dan Şah Cihan b. Soyurgatmış'a Olcaytu Han tarafından verilen iktâ da tamamen emeklilik geliri mahiyetindeydi. Şah Cihan gelirini saklayınca Olcaytu bu iktâyı elinden alıp ona Fars bölgesi İncü-sundan başka bir iktâ vermiştir (*Eİr.*, VIII, 526).

Gâzân Han, ordusunu etkin hale getirmek için ve Moğol istilâları ile onu takip eden kötü yönetim sonucunda ortaya çıkan ürün ve gelirlerdeki düşüşü durdurmak ümidiyle çeşitli reform tedbirleri aldı. 703 (1303-1304) yılında biraz değişmiş bir şekilde de olsa eski iktâ sistemini yeniden canlandırmaya karar verdi. Mukta'lar toprakları kendi toprakları olarak kabul edecek, vergileri kendileri toplayacak ve bu suretle para ve erzak temin edilecekti. Gâzân Han, orduya yol güzergâhının veya yaylak ve kışlaklarının bulunduğu eyaletlerdeki bazı yerleri iktâ etmeye karar verdi. Moğol olmayan (tâzik) askerlere de iktâ verildi. Yeni iktâlar, mîrî ve hükümdar arazileriyle (İncü ve dâlây) ölü topraklardan bin askerin kumandanlarına (hezâre) tevcih edildi. Bu kumandanlar

da kendilerine verilen toprağı şahsî iktâ olarak 100 kişilik askerî birliklerin kumandanlarına dağıttılar. İktâ arazileri iltizama verilmedi. Üretimin tamamı iktâ sahiplerine bırakıldı. Buna karşılık askerler devlete her yıl 50 Tebrîzî menlik (50 × 260 = 13.000 dirhem) tahıl ödemekteydiler. Bu araziler satılamaz ve hediye edilemezdi. Sahibi ölürse yakın bir akrabası onun yerine getirilir, bu kişi başarılı olmazsa kölelerinden biri, kölesi yoksa onun 100 askerinden birine verilir. Askerlerin hep asker olarak kalması ve ziraatçılığa yönelmelerini önleme maksadı güdülmüyordu. Onlar sadece ödeneklerini yaşadıkları topraklardan alıyorlardı. Bu yeni iktâlarda, muktân başka yerlerden köylüler kabul etmesi veya getirmesi her iki köy de kendisine ait bile olsa yasaklanmıştı. Bulunduğu yerden ayrılan bir köylü elli yıl içinde geri dönmek zorundaydı. Böylece köylü eskisinden daha fazla toprağı bağlanmıştı (Spuler, s. 444-445; *Eİr.*, VIII, 526-527). İlhanlılar'ın çöküşünden sonra da on binlerin, binlerin ve yüzlerin emîrleri halen eyaletlerdeki iktâları elinde bulunduruyorlardı.

Hindistan'daki Türk Devletleri. İktâ, Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinde daha çok "câgîr" olarak adlandırılmıştır. Delhi sultanlıklarından itibaren uygulanmakta olan câgîr usulü Bâbürlüler zamanında oldukça sistemleştirilmiştir. Devlete ait olan topraklar, şehirler, kasabalar, köyler, devlet ricâline ve kumandanlara hizmetlerine karşılık olmak üzere makam ve rütbelerine göre veriliyor, bunun oranı da takdir edilen maaşa göre belirleniyordu. Kendisine bu şekilde toprak verilen görevli belli sayıda asker barındırmak ve gerektiğinde bunlarla birlikte savaşa katılmak ve bölgesindeki asayiş ve huzuru temin etmek zorundaydı. Bu arada topraktan elde edilen gelirden vergi de alınıyordu. Câgîr usulü devlete aktif hizmetle kayıtlıydı; ancak bu süre sonraları en çok on-on beş yıl ile sınırlandırılmıştır.

Mısır'da iktâ ve damân uygulamalarının askerileşmesi Büveyhîler'den farklı olarak askerî hizmet karşılığı değildi ve vergilerin toplanmasıyla sınırlıydı. Fâtımî iktâları, Abbâsîler'in ikinci dönemindeki iktâu'l-vâzife usulünde idarî görevlilere, kadırlara ve büyük emîrlere maaşlarına karşılık verilen iktâlardır. Bu iktâlar askerî hizmet karşılığında değil vergi toplamının kolaylaştırılması için verildiğinden iktâu'l-kabâle (sabit vergi karşılığı

arazi tahsisi) niteliğindedir (Eymen Fuâd Seyyid, XXXIII [1999], s. 10). Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'da iktidara gelmesi ve askerlerin haraç toplama işinde kâtip sınıfının yerini alması askerî iktâyâ geçiş noktası olmuştur. Ancak bu sistemde dahi iktâ edilen bölgelerden vergiler toplandıktan sonra üzerinde anlaşılan miktar beytûlmâle ödeniyor, gerisi kâr olarak iktâ sahibine kalıyordu. Dîvânü'l-iktâ tarafından organize edilen ve yönetilen bu iktâlar devletin sonlarına doğru tamamen askerileşmiş ve Eyyûbî askerî iktâ sistemine zemin hazırlamıştır. Makrîzî, Mısır'da asıl askerî iktânın Eyyûbîler'le başladığını özellikle dikkat çeker (*el-Hıttâ*, I, 97).

Eyyûbîler. Mısır'a geldiğinde Fâtımî iktâ sistemiyle karşılaşan Selâhaddin-i Eyyûbî, Fâtımî iktâsından yararlanmakla birlikte Zengîler'in Selçuklular'dan tevârüs ettiği askerî iktâyı Mısır'da uyguladı. Fâtımî veziri ve Nûreddin Zengî'nin başkumandanı olarak Mısır arazisini emîrlere dağıttı. Selâhaddin-i Eyyûbî aynı uygulamayı daha sonra Suriye'de de sürdürdü. Böylece askerî iktâ Eyyûbî Devleti'nde daha kuruluşundan itibaren tatbik edildi. Daha sonraki sultanlar da bu uygulamayı devam ettirmişlerdir. Eyyûbîler, askerlerin yanı sıra yol güvenliğini sağlayan ve gerektiğinde yardımcı askerî güç olarak kullanılan bedevî kabilelerine de iktâlar verdiler. İktâları Dîvânü'l-ceyş dağıtırdı. Devlet tarafından belirlenmiş olan vergiyi toplayan iktâ sahibi, bunun karşılığında arazinin durumuna göre muayyen bir miktar asker beslemek ve istendiğinde sefere katılmakla mükellefti. Bunların yanı sıra sulama kanallarının yapımı ve tamiriyle tarım arazisinin verimli olarak kullanılması gibi sorumlulukları da vardı.

Memlûkler. Memlûkler iktâ sistemini selefleri Eyyûbîler'den almışlardır. İlk dönem Memlûk iktâları hemen hemen Eyyûbî iktâları ile aynı özelliklere sahipti. Bu dönemde "ecnâdû'l-halka"nın (iktâlî askerler) iktâları sultanın memlûklerine nazaran daha fazlaydı. Ancak zaman içerisinde bu durum ecnâdû'l-halkanın aleyhine olarak değişmiştir. Sultan Kalavun, iktâ ile ilgili yeni düzenlemeler yaparak çiftçilere yüklenen angaryaları kaldırmıştır. Memlûk emîrleri iktâlarını çoğunlukla vekilleri vasıtasıyla işletiyorlardı. İktâ sahibi gelirin ancak üçte birini alabilir, geri kalan kısmını askerlere dağıtırdı. Sultan Lâcin'in yaptırdığı tahrirle ecnâdû'l-halkanın iktâları azaltıldı. Yine Muham-

med b. Kalavun'un üçüncü sultanlığı döneminde yapılan tahrirle geniş iktâlar küçültülerek sultanın iktâları artırılmıştır. Önceleri yirmi dört parçaya ayrılan Mısır iktâ arazilerinin dört parçası sultana, on parçası emîriye, on parçası da ecnâdû'l-halkaya ayrılmıştı. Ancak yapılan tahrirlerle bu miktar değişiklik göstermiştir. Eyyûbîler döneminde olduğu gibi iktâ sahipleri vergi toplama, asker besleme vb. görevlerinin yanı sıra tarımın iyileştirilmesi için bazı faaliyetler de yapmak zorundaydılar. İktâ arazilerinin satılması ve vakfedilmesi gibi sebeplerle Memlûk iktâ sistemi de zaman içerisinde bozulmuştur.

Endülüs. Endülüs'te iktâ sisteminin gelişimi temelde Doğu İslâm dünyasındaki paraleldir. Fakat askerî iktâ daha erken (III./IX. yüzyılın ikinci yarısı) görülmüştür. Kumandanlar, emirliklerinin tanınması karşılığında bölgelerindeki araziyi işletir ve merkeze bir kısım haraç ödemelerinin dışında askerî hizmetlerini de yerine getirirlerdi. Bu yapıdan dolayı III. (IX.) yüzyıl kumandanların mücadelesiyle geçmiştir ki bunda iktâ sisteminin rolü büyüktür. Ayrıca bu dönemde meydana gelen isyanlara çiftçilerin destek vermesi de temelde iktâ sahiplerine duydukları tepkiden kaynaklanıyordu. IV. (X.) yüzyılın başlarında merkezî yönetimin güçlenmesiyle birlikte askerî iktânın gücü hafiflemiştir. Turtûşi, askerî iktâyı dönemin canlı bir tanığının ağzından şöyle anlatmaktadır: "Toprakların askerlere iktâ edildiği dönemde müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine iktâ edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı; dolayısıyla topraklar mâmur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silâhlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebû Âmir'in askerî iktâ sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terketti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askerî sisteme dönüldü" (*Sîrâcû'l-mülûk*, II, 498-499). Mağrib'de ise iktâ uygulaması Muvahhidler zamanında başlamış, daha sonra Merînîler, Sa'dîler ve Filâlîler tarafından devam ettirilmiştir. Bu bölgede iktâlar askerî hizmet karşılığı

olarak kabilelere veriliyor, aynı zamanda siyasî amaçlarla da kullanılıyordu. Mağrib'deki ribâtlar da esasen bu iktâlarla ortaya çıkmıştır.

Damân ve iktâu'l-istiğlâl uygulamasının yaygın ve keyfi biçimde görüldüğü Büveyhîler devrinde Mâverîdî'nin konuyu hukukî bir çerçeveye almaya çalıştığı görülmektedir. Mâverîdî, haraç gelirlerinin iktâsı hususunda askerlerin öncelik hakkına sahip olduğunu belirttiikten sonra bunların fey ehline verilebileceğini, zekât ve ganimet (gönüllü) ehline ise verilmemesi gerektiğini söyler. Uzun süreli iktâlarda sürenin, toplanacak haracın ve yapılacak masraf veya çıkarılacak asker sayısının açıkça belirtilmesi gerekirdi. Böyle durumlarda iktânın verileceği kimsenin yaşına göre sürenin belirlenmesi önemliydi. Çünkü muktânın ölümü ve hastalığı halinde iktânın geri alınması gerekiyordu; arkasında bıraktığı çocuk ve askerlere ise duruma göre maaş bağlanırdı. Kısa süreli iktâlarda dahi uygulamada askerlerin ölünceye kadar o topraklar üzerinde yaşadıkları bir gerçektir. Mâverîdî, bu tür iktâların miras hakkıyla tanınması durumuna mülkiyet şeklini alacağından dolayı karşı çıkmıştır (*el-Ahkâmû's-sultâniyye*, s. 246). Bu nokta, Avrupa feodalitesiyle İslâmî iktâların en ayırtıcı özelliklerinden biridir (aş. bk.). Haraç gelirleri vekiller vasıtasıyla aynı ve nakdî olarak toplanırdı.

Yazılı başvuru üzerine herhangi bir iktâ verilmeden önce arazinin durumu, beytûlmâle ödemekte olduğu gelirin miktarı, dilekçede anlatılanlarla o anki halinin karşılaştırılması vb. için araştırma yapmak ve rapor hazırlamakla görevlendirilen uzmanlar bölgeye gidip arazinin alanını, işlenebilirlik derecesini tesbit eder ve çevreden soruşturarak bunun için ne kadar harcama yapılması gerektiğini öğrenirlerdi. Sonuçta hazırlanan rapor devlet başkanına sunulurdu. Görüşü sorulan, bilgisi alınan kişilerin şahadetiyle hazırlanan bu raporda arazi hakkında verilebilecek bütün bilgiler belgeleriyle birlikte yer alırdı. Rapor uzmanlara inceltirilip ilgili divana gönderilir ve arazinin hangi şartlar altında kime iktâ edileceğine dair halifenin imzalayacağı belge hazırlattırılırdı (Kalkaşendî, XIII, 138). İktâ verildikten sonra arazinin kontrolü ve vergisinin alınması Emevîler'de Dîvânû'l-harâc, Abbâsîler'in ilk döneminde Dîvânû'l-d-diyâ ve askerî iktâ sisteminin yaygınlaştığı yıllarda ise Dîvânû'l-ceyş tarafından yürütülüyordu.

Günümüzde sıkça iktâ ve feodalite kavramları arasında paralellik kurulmuş ve feodalitenin karşılığı olarak da "iktâyîye" kelimesi kullanılmıştır. Bunun temelinde, Engels ve Marks'ın, "Feodalite her toplumun zorunlu bir aşamasıdır" ilkesi yatar. Feodalite, Avrupa tarihinin sosyal ve siyasal içerikli bir sürecidir. Bu sürecin temel özelliği, İslâm fetihleri ve Norman istilâları ile toprağa bağlanıp kalan ve dış dünya ile ilişkileri kesilen Avrupa toplumunda tarımın öne çıkması, ticarete paranın yerine takas usulünün geçerlik kazanması ve merkezî otoritelerin yıkılarak yerine derebeyliklerin kurulmasıdır. Bu dönemde mülkiyet ve üretim tamamen senyör ve vasalların arasındaki tâbiyyet ilişkisine bağlanmıştır. Üretim amacı derebeylerin zenginleşmesiydi ve özel mülkiyet de sadece onlara hastı (Bloch, s. 130-133). Halbuki İslâm tarihinde görülen iktâ uygulaması bir anlamda doğrudan devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçiş ifade eder ve amacı arazinin üretimi açılması, gelirin artırılmasıdır. Devletin mülkiyetindeki fey ve daha sonraki adıyla mîrî araziler esasen İslâm toplumunun ortak malıdır; devletin hakkı velâyetle sınırlıdır. Bu sistem, Sâsânî feodal yapısını yıkarak doğrudan merkezî idareye karşı sorumlu olan hür köylülüğü ortaya çıkarmıştır. Ayrıca geniş özel mülklerdeki emek ihtiyacının genellikle ziraî üretim ortaklığını kurumsallaştırması feodal ilişkilerin oluşmasını engellemiştir. Feodaliteye en fazla yaklaşıldığı dönemlerde dahi her zaman var olan merkezî otoritenin murakabesi, İslâm fıkının özel mülkiyet haklarını güçlü bir şekilde koruması, ulemânın siyasî otorite karşısındaki gücü ve tarihî alt yapının merkezîyetçiliği, Avrupa tarzı feodal sistemin İslâm topraklarında yerleşmesine imkân tanımamıştır. İstiğlâl iktâlarının bile devlet başkanı tarafından istenildiğinde ilga edilebilmesi ve verasete izin verilmemesi siyasî otoritenin gücünün gereğidir. İslâm toplumlarında özel mülkiyet temel bir haktır; bundan dolayı Bolşevik Devrimi'nden sonra Orta Asya müslümanlarının en çok tartıştığı konu özel mülklerin devlete devredilmesi meselesi olmuştur. Bu bakımdan İslâm toplumlarında mülkiyet etrafında birleşmiş feodal ilişkilere rastlanmaz. Devletin mülkiyet üzerindeki ağırlığının arttığı veya parasal ekonominin zayıfladığı dönemlerde de feodal unsurların tam anlamıyla bir araya geldiği söylenemez. Kaldı ki iktâ sistemi, zamanla devletin tasarrufunda toplanmış olan

araziye ve diğer menfaat kaynaklarını özel şahıslara devrederek bunların mevcut şartlar içinde en yüksek siyasî, içtimâî ve iktisadî verimliliğe ulaştırılmalarını hedefleyen bir uygulamadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "kî'ta" md.; Ebû Yûsuf, *Kitâb-ü'l-Harâc* (nşr. Muhibbuddin el-Hatîb), Bulak 1302, s. 57-67; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *el-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Beyrut 1986, s. 286-297; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. Edward Sachau), Leiden 1904-40, I/2, s. 22, 33; V/1, s. 254, 281; V/2, s. 129; VI, 47-48; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, I, 188; II, 617, 622, 626-627, 633-635; Belâzûrî, *Fütûh* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1957, s. 22, 182, 183, 196, 201, 202, 232-233, 234, 245, 248, 259, 265, 268-269, 273-274, 291, 295, 404, 413, 416, 418, 459-460, 490, 509, 513; a.mlf., *Ensâb*, I, 44, 263; III, 87, 89, 93-94, 157, 189, 210, 211, 242, 254-255, 257, 263; V, 40, 220; Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 1993, I, 143-145, 309-310, 328; II, 232; a.mlf., *Kitâbü'l-Büldân*, s. 245-268, 327; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 589; IV, 30-33; V, 231; VIII, 39, 133-134, 168, 267; IX, 212, 216, 281-282; Yezîd b. Muhammed el-Ezdi, *Târîhu'l-Mevşîl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 24, 31, 158, 159, 172-174, 194, 196, 239, 249, 289, 320, 381, 382; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 307-308, 310-311, 315-380; Arib b. Sa'd, *Şîlatü Târîhi'l-Taberî* (Taberî, *Târîh* [Ebû'l-Fazl], XI içinde), s. 119, 125; Muhammed b. Ahmed el-Hârîzmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 85-87; Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Rızâ M. Sâlim Şehâde), Rabat 1988, s. 48-50, 52, 58-59; Mâverdî, *el-Ahkâm-ü's-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 223, 233, 239-248, 255; İbn Ebû Rendeke et-Turtûşî, *Sîracü'l-mülûk* (nşr. Muhammed Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, II, 498-499; İbn Memmâtî, *Kavânînu'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1943, s. 276, 278, 366, 371; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 51 vd.; XIII, 105, 111-150; Makrîzî, *el-Hîttâ*, I, 82-97, 207, 293, 304; II, 136-137; Spuler, *İran Moğolları*, s. 444-445; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VII, 137; VIII, 33; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt: 564-741/1169-1341*, London 1972, s. 28-72; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 260, 263, 269, 311, 374; Marc Bloch, *Feodal Toplum* (trc. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1991, s. 130-133; Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam*, Leiden 1997; Halil İnalçık, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 29-46; Abdülâzîz ed-Dürî, "Neş'etü'l-iktâ' fi'l-mücteme'ât-i'l-İslâmiyye", *MMlir*, XX (1970), s. 3-24; a.mlf., "Mâlikü'l-arz ve'l-mü-zârâ'a fi şadri'l-İslâm", *el-İctihâd*, sy. 1, Beyrut 1988, s. 327-344; Fazl Şelak, "el-Harâc ve'l-iktâ' ve'd-devle", a.e., sy. 1 (1988), s. 113-193; Hasan Müneymine, "Nüşû'ü'l-iktâ' fi'l-İslâm", a.e., sy. 1 (1988), s. 293-304; Claude Cahen, "Te-tavvürü'l-iktâ' fi'l-İslâmî mâ beyne'l-kameyni'tâsî ve's-şâliş 'aşer" (trc. George Ketûre), a.e., sy. 1 (1988), s. 193-242; a.mlf., "İktâ", *Eİ²* (Fr.),

III, 1115-1118; A. K. S. Lambton, "Nazarât fi'l-iktâ'" (trc. Rıdvân es-Seyyid), *el-İctihâd*, sy. 1 (1988), s. 269-292; a.mlf., "Eqtâ'", *Eİr*, VIII, 520-533; Muhammed Hannâvî, "Eşerü'l-iktâ' fi târihi Endelüs-ü's-siyâsî (250-316 h.)", *el-İctihâd*, sy. 22 (1994), s. 235-256; Eymen Fuâd Seyyid, "Tabî'atü'l-iktâ' fi'l-Fâtîmî", *Aİsl*, XXXIII (1999), s. 1-16; Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-952; Azmi Özcan, "Câgîr", *DİA*, VII, 11-12.

MUSTAFA DEMİRCİ

Selçuklular. Bazı kaynaklar, askerî iktâyı Selçuklu tarihindeki birçok idarî ve askerî yenilik gibi ilk defa Vezir Nizâmülmülk'ün kurduğunu yazarsa da gerçekte onun yaptığı, eskiden beri bilinen ve özellikle Büveyhîler tarafından geliştirilen bu usulü daha sistemli bir yapıya kavuşturmaktan ibarettir. Büyük Selçuklular'da askerî iktâ sisteminin Sultan Melikşah'ın saltanatının ikinci yılından (466/1073) itibaren uygulamaya konulduğu ve on beşinci yılından itibaren de ülkenin her tarafında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır (Râvendî, I, 126). İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre daha önceleri kargaşanın hüküm sürdüğü beldelerde üretimler belirsizdi ve tahsilât yapılamıyordu. Bu sebeple Nizâmülmülk tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etti; böylece kısa zamanda buraların refah seviyesinde büyük bir yükselme oldu (Bündârî, s. 59). Bu uygulamayı bir gelir tahsisi sayan Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'sinde muktân (iktâ sahibi), arazisinde yaşayanlar (reâyâ) üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığını, bunun aksine hareket edenlerin ellerinden ibret için toprakların geri alınması gerektiğini, çünkü aslında mülk ve raiyyetin sultana ait olduğunu söyler ve mukta'larla âmililerin devlet arazilerine temelli yerleşmelerini ve halka sıkıntı vermeleri amacıyla bir iki yılda bir değiştirilmelerini, vilâyetin imarı açısından mukta'ların reâyâya karşı iyi davranmalarını, tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devretmemelerini ve askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları gizlemeyip hemen bildirmelerini öngörür (s. 41, 51, 107, 127-128).

Selçuklu devri kaynakları iktâ tabirini bağış arazi türleri için kullanır. Bu türler birbirinden kesin hatlarla ayrılmamıştır ve hepsi aynı özellikleri taşımamaktadır; çünkü aynı kişi farklı türdeki iktâları elinde bulundurabilmektedir. İktâların çoğu vergi toplama veya bir idarî yetki vermeye ilgilidir. Bunlar aslında belli bir süre içindir ve düzensiz aralıklarla yenilenmektedir. Bağışlanan arazinin, bir gelir ödeme-

si veya belli bir bölgedeki muafiyet bağışı şeklinde bir bölgeye bağlanması sebebiyle uygulamada bölgeler iktâ adıyla tahsis edilmekte, böylece iktânın kendisi bölgeyle özdeşleşmektedir. Bağışlar küçük bir bölgeden ibaret olabileceği gibi köy ve kasabaları içine alan bütün bir bölge de olabilir.

Büveyhîler zamanındaki askerî iktâlar Selçuklular tarafından eyalet yönetimlerine dönüştürüldü ve böylece idarî iktâlar ortaya çıktı. İktânın malî değerinin tam olarak belirlenmesi yerine tahminî tesbit yoluna gidildi; ayrıca ödemelerin parayla değil hizmetle yapılması usulü yaygınlaştı. İktânın kullanımı babadan oğula geçmeye ve mukta'lar idarî ayrıcalığa sahip olmaya başladı. Sonuçta iktâ'ü't-temlik ile tarımın genişletilmesi ve iktâ'ü'l-istiğlâl ile emeğin karşılığının verilmesi idarî iktâda birleşti. İdarî iktânın özelliği, sultanın otoritesinin bir kısmının yetki halinde muktaa devredilmesidir. Çok defa mukta', tasarrufundaki arazinin yönetiminde tam kontrole sahipti; hatta maiyetindekilere kendi bölgesinden toprak dahi verebilirdi. Aslında onun kullandığı bu yetkiler sultanın tayin ettiği müslüman bir yöneticinin yetkileriydi ve sultanın mutlak hâkimiyetine dayanıyordu. Mukta', daha önceleri eyalet yöneticilerinin yaptığı gibi fazla geliri merkezî hükûmete vermek zorunda değildi. Sultan askerî bir sefer düzenlediği zaman ona katılır, bazan da maddî destek sağlardı. Yetkilerini kötüye kullanmasının dışında tasarrufundaki araziye evlâdına intikal ettiremez, satamaz veya bağışlayamazdı. İktâ bölgesinde yaşayan halk muktaa itaat göstermekle mükellefi ve bunun sebebi kendisinin sultanın bazı yetkilerini taşıması, dolayısıyla onu temsil etmesiydi.

İdarî iktâ, merkezî hükûmeti eyalet bürokrasisinden ve masraflarından kurtardı; ayrıca yolların güvensizliği açısından büyük önem taşıyan merkezle eyaletler arasındaki karşılıklı para transferi meselesini de ortadan kaldırdı. Öte yandan gelirlerin mahallinde harcanması bakımından da eyaletler için faydası oldu. Çünkü görev süresinin belirsizliği ve aynı yere başka bir emirin tayin edilme ihtimali gibi sebepler muktân, tasarrufundaki topraklardan âzami çıkar sağlamasını, dolayısıyla ziraatı ve yönetimi iyileştirmesini gerektiriyordu. İdarî iktânın başlıca olumsuz yanları ise şahsa bağlı orduların gelişmesine yol açması ve reâyâ köylü sayısını arttırmasıydı. Her ne kadar iktâlardaki